

ПСИХОСОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА ДІТЯМ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ (КРИЗА ЗНАЧУЩИХ ВІДНОСИН)

*Виховання в сім'ї є першоосновою
розвитку особистості дитини.*

ЗУ «Про охорону дитинства», ст.12

ВСТУП. Проблема трудової міграції існує в Україні вже багато років. Діти перших трудових мігрантів вже вирости та народили власних дітей. Але до останнього часу не вважалося за потрібне звертати увагу на проблеми цих дітей. Водночас, від'їзд українського населення з метою працевлаштування за кордон призводить до негативних демографічних процесів як унаслідок руйнації сімейних відносин, так і через несприятливу для народження і виховання специфіку «емігрантського» способу життя [1].

Згідно з оцінкою експертів, діти трудових мігрантів сьогодні в школах становлять близько 7% школярів [2]. Такі діти є і в молодших, і в середніх, і у старших класах; дещо більше їх у середній шкільній віковій групі. У зв'язку із цим складною сімейною проблемою, яка переростає у соціальну, є виховання дітей трудових мігрантів (ДТМ), залишених в Україні, особливо у випадках тривалої відсутності обох батьків.

КРИЗА ЗНАЧУЩИХ ВІДНОСИН У ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ. Виїзд батьків на заробітки за кордон та залишення дітей під наглядом бабусь, дідусів та інших родичів – осучаснена причина дитячої бездоглядності. Масового характеру це явище набуло в західних регіонах нашої держави. Так, лише у Львівській області у 22 тис. дітей один із батьків перебуває на заробітках за кордоном, у 4 тис. – обидва [3], с.164]. Діти залишаються бездоглядними, адже старше покоління у зв'язку зі станом здоров'я, зайнятістю у домашньому господарстві не в змозі приділити їм належної уваги.

[1] Пігіда В. М. Проблема зовнішньої трудової міграції населення: соціально-педагогічний аспект / В. М. Пігіда // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2009. – № 4. – С. 12-14.

[2] Карітас України. Звітні матеріали соціологічного дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» в рамках проекту «Допомога дітям вулиці» [Електронний ресурс]. – Львів, 2009. – Режим доступу : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23

[3] Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навч. посібник для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008. – 240 с.

Для людини, особливо дитини, надзвичайно важливою є сфера взаємостосунків з іншими. Значні зміни в структурі цих взаємостосунків супроводяться кризою значущих відносин, оскільки відбувається зміна міжособистісних ролей. Вимушена розлука із батьками – найбільш значуща причина подібно криз у дітей трудових мігрантів. Це зумовлено тим, що відносини дітей з батьками перетворюються на грошово-майнові, адже батьківську любов вони найчастіше проявляють лише у формі матеріальних подарунків чи грошей, в результаті у дітей трудових мігрантів формується споживацький спосіб життя. Вони віддаляються одні від одних, не знають потреб та проблем членів сім'ї.

Криза значущих відносин може впливати і на подальше доросле життя ДТМ, адже вони не мають сформованого образу сім'ї. А. Колесник підкреслює: внаслідок того, що батьки впродовж багатьох років живуть та працюють окремо від дітей, в останніх не закладається модель поведінки обох батьків як щодо дитини (або дітей), так і щодо один одного [[1]]. Оскільки діти трудових мігрантів постійно відчують загострену потребу в емоційній близькості з батьками, то в разі її не задоволення дитина трансформується у відчуження та повну ізоляцію.

Особливо гостро відчуває дитина відсутність матері, внаслідок чого з'являється загроза виникнення синдрому емоційної депривації [[2]]. Останній є результатом нестачі істинної стійкості у житті людини, позбавленої в дитячому віці належної емоційної підтримки, яку неможливо компенсувати за рахунок подарунків чи фінансового забезпечення.

[1] Колесник А. Корекційна тренінгова програма по роботі з дітьми трудових мігрантів / А. Колесник // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 11(23).– С. 4-6.

[2] Карітас України. Звітні матеріали соціологічного дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» в рамках проекту «Допомога дітям вулиці» [Електронний ресурс]. – Львів, 2009. – Режим доступу : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ. Визначено, що проблеми, які мають ДТМ, здебільшого носять психологічний характер. Це пов'язано з низкою особливостей їхньої особистості. Так, наприклад, деяких із них відрізняє *замкнутість*; цим дітям притаманно почуття провини щодо батьків – вони вважають себе винними в тому, що їхні батьки поїхали за кордон. З іншого боку, іншим представникам цієї групи властива *демонстративність* та бажання привернути увагу.

Як зазначає В. Хлюпін, у ДТМ виникають *проблеми в емоційно-мотиваційній сфері* на етапі первинної соціалізації, які позначаються на спілкуванні, навчанні та в майбутній трудовій діяльності [1]. Шкільна успішність знижується, вулична компанія заміняє батьківський авторитет. Все це в комплексі призводить до бездоглядності із соціально-педагогічною занедбаністю, іноді із затримкою психічного розвитку. Така дитина випадає з-під впливу сім'ї та школи. У неї формується низька самооцінка, з'являється почуття емоційної незахищеності та непотрібності, відбувається викривлення ціннісних орієнтирів та моральних понять. Така дитина відчуває труднощі в стресовій ситуації і не здатна проговорити свої переживання; у неї втрачена життєва опора та несформоване уявлення про сенс життя.

В. Сподар вказує, що майже всім дітям трудових мігрантів властива одна характерна риса – *порушення соціалізації*, яка проявляється по-різному: нездатність адаптуватися до незнайомого середовища, до нових обставин, порушення статевої орієнтації, втрата або відсутність ціннісних орієнтацій, норм моралі й моральності, бездуховність, втрата інтересу до знань, шкідливі звички, жорстокість, агресивність, лінощі [2]. Досить часто про негативні прояви поведінки дітей мігрантів говорять як про спеціальний засіб, психологічний захист, що розглядається в медичній психології, маючи на увазі тільки аномалії психічного розвитку.

За спостереженнями експертів, діти трудових мігрантів є досить самостійні, проте вони не схильні до лідерства та не люблять брати на себе відповідальність за інших [3]. Вони потребують особливих педагогічних та психологічних підходів, позаяк є емоційно вразливі.

[1] Хлюпін В. Робота з дітьми мігрантів в школі / В. Хлюпін // Соціальна педагогіка: Діловий журнал для соціальних робітників і педагогів. – 2009. – № 1. – С. 71-76.

[2] Сподар В. С. Діти трудових мігрантів / В. С. Сподар // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2009. – № 4. – С. 14-18.

[3] Карітас України. Звітні матеріали соціологічного дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» в рамках проекту «Допомога дітям вулиці» [Електронний ресурс]. – Львів, 2009. – Режим доступу : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23

Оскільки ДТМ не мають змогу повноцінно спілкуватися з батьками, їх соціалізація відбувається поза сім'єю, під дією різного роду чинників. Найбільший вплив на становлення особистості дітей, батьки яких знаходяться на заробітках, згідно експертних даних [[1]], має Інтернет. При цьому експерти не виявляють відсутнього впливу друзів на процес становлення особистості дитини трудового мігранта; на процес її соціалізації практично не впливають художня література та вчителі. Тобто маємо ситуацію, за якої сім'я втрачає функцію основного агента соціалізації дитини трудового мігранта, а реальне соціальне середовище її комунікацій виховання замінюється «віртуальним».

Ці та інші особливості дітей трудових мігрантів потребують корекції, їх потрібно навчати впевненості в собі, цінності свого особистого життя. Важливо сформувані у дітей трудових мігрантів поняття про сенс їх життя та про особистісні цінності; навичку мати свою особисту думку.

ЗАВДАННЯ І ЗМІСТ ПСИХОСОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ. Робота з дітьми трудових мігрантів вимагає перегляду усталених у ній стосунків і стереотипів. Батьки є – і водночас вони відсутні. Це ускладнює ефективність впливу на дитину, заважає застосовувати єдині вимоги до неї та співпрацювати з сім'єю в інтересах і на захист дитини. А потрібна максимальна увага до дитини, її потреб і проблем у позанавчальний час та в процесі навчання: турбуватись її настроями, самопочуттям, самооцінкою, намірами. Як підкреслює О. Маланцева, особливих підходів вимагають питання формування у дітей трудових мігрантів позитивної моделі сімейного життя, виховання, профорієнтації, трудового і морального еталонів. Це пов'язано із тим, що приклад батьків не завжди є гідним для наслідування [[2]].

[1] Карітас України. Звітні матеріали соціологічного дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» в рамках проекту «Допомога дітям вулиці» [Електронний ресурс]. – Львів, 2009. – Режим доступу : http://caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23

[2] Маланцева О. Інтеграція дітей мігрантів в систему освіти / О. Маланцева // Соціальна педагогіка: Діловий журнал для соціальних робітників і педагогів. – 2009. – № 1. – С. 76-79.

Нами встановлено, що ідея допомоги дитині у процесі виховання відображена у працях представників класичної педагогіки: П. Каптерєва, Я.-А. Коменського, Я. Корчака, П. Лесгафта, І. Песталоцці, К. Ушинського та інших. Однак робота з дітьми трудових мігрантів не вкладається сьогодні в жодну модель і технологію виховання, а вимагає пошуку інших шляхів і підходів. Зокрема, велику роль зобов'язані відіграти шкільні психологи і соціальні педагоги, які безпосередньо взаємодіють із дитиною, з педагогічним колективом, сім'єю та соціальним оточенням дитини. Однією з функцій соціальних педагогів є охоронно-захисна, тому інтеграція зусиль і ресурсів в інтересах і на захист прав дитини трудових мігрантів через заклади освіти – є перспективною щодо розвитку педагогічної та психологічної практики.

Як зауважує В. Сподар, завдання соціально-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів визначаються проблемами і потребами дітей, розв'язання яких вимагає, як інтеграції виховних впливів на дитину у загальноосвітньому навчальному закладі, так і ведення обліку таких дітей, чиї батьки перебувають за кордоном, а також обов'язкове спілкування з дитиною, шляхом бесід або консультування, формування об'єктивної самооцінки у дітей, життєвих планів, здійснення профорієнтації [1]. Не менш важливою є корекція поведінки дитини, відвідування її вдома, вивчення умов життя, виховання та розвитку. Робота працівників психологічної служби з дітьми трудових мігрантів, їхніми батьками, соціальним оточенням є, по суті, компенсацією за залишкову модель соціальної політики, яка виштовхує людей на заробітки і призводить до дистантності сім'ї.

Звичайно, заклад освіти не може подолати всі проблеми сімей, але може пом'якшити їх наслідки і попередити можливі додаткові проблеми, про які сім'ї спочатку і не здогадуються або вважають їх несуттєвими. Слід звернути увагу на те, що діти трудових мігрантів практично не виступають як окремий об'єкт уваги працівників школи; їх проблеми рідко обговорюються на педрадах, на батьківських зборах, на засіданнях шкільної ради. Водночас важливим тут бачиться психологічне тестування таких дітей з метою визначення рівня їхньої тривожності, вразливості, інших психологічних характеристик та подальшого втручання психолога.

Не другорядними є вивчення соціальних умов проживання і розвитку дітей з відповідним оформленням акту обстеження житлово-побутових умов соціальним педагогом, профілактика проблем (ізоляції дітей від негативних

впливів, їх пом'якшення, збереження і розвиток у дітей позитивного), а також психологічний та соціально-педагогічний супровід школярів та їх оточення на час від'їзду батьків з метою подолання серйозних проблем, які несподівано виникають.

[1] Сподар В. С. Діти трудових мігрантів / В. С. Сподар // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2009. – № 4. – С. 14-18.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПАТРОНАЖ ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ. Т. Комісарова зазначає, що однією з ефективних форм надання дітям трудових мігрантів кваліфікованої допомоги може бути здійснення соціально-педагогічного патронажу [1]. **Соціально-педагогічний патронаж** – це взаємодія різних установ, спеціалістів для виховання дітей, їхньої соціалізації та адаптації до умов соціального середовища. Вона також передбачає надання різних видів освітньої, психологічної, виховної та посередницької допомоги дитині.

Соціально-педагогічний патронаж здійснюється з *метою*: забезпечення психологічного комфорту, задоволення потреби в спілкуванні, потреби розуміння та відчуття власної проблеми; запобігання негативного впливу оточення (втягування до злочинних угруповань, вживання алкоголю, наркотиків, захоплення азартними іграми); мотивації до навчання, пізнання себе, розвитку своїх здібностей, потреби в самореалізації; створення умов для повноцінного спілкування з однолітками та дорослими; сприяння професійному спрямуванню дітей та підлітків.

Т. Комісарова пропонує здійснення соціально-педагогічного патронажу поділити на декілька **етапів**, що дозволить зробити його більш цілеспрямованим та структурованим [2].

Підготовчий етап. Слід зазначити, що робота з дитиною починається, як правило, зі звернення батьків (чи осіб, які їх заміняють), вчителів, класного керівника, адміністрації навчального закладу або однокласників щодо порушень поведінки дитини або її негативного емоційного стану. На цьому етапі соціальний педагог повинен зібрати дані про дитину, ознайомитися з усіма обставинами справи, особистісними рисами дитини, поспілкуватися з класним керівником, вчителями, однокласниками. Необхідно також звернути увагу на приналежність дитини (родини) до релігійної конфесії, неформального молодіжного об'єднання, що теж може впливати на її поведінку. Всі отримані дані фіксуються у нормативних документах (журналах).

[1] Комісарова Т. Соціально-педагогічний патронаж дітей «групи ризику» / Т. Комісарова // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12(24). – С. 41-49.

[2] Комісарова Т. Соціально-педагогічний патронаж дітей «групи ризику» / Т. Комісарова // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12(24). – С. 41-49.

Якщо до соціального педагога звернувся сам підліток, то робота розпочинається з **першого етапу – бесіди з дитиною**. Головне у ході спілкування – встановлення контакту. Якщо це не вдається, слід перейти до проєктивних методик та уникати тем, які викликають негативну реакцію дитини. Важливо також утриматись від нав'язування контакту.

Під час бесіди необхідно намагатися торкнутися всіх найбільш важливих сфер дитячої життєдіяльності, а також спостерігати за поведінкою підлітка, звернути увагу на його зовнішній вигляд, одяг, міміку, манеру розмовляти, невербальні знаки спілкування, послідовність і доречність висловлювань, реакцію на висловлювання співрозмовника, зміну настрою під час розмови.

Бесіда може відбуватися у вигляді тематичних питань чи окремих тем. Підбір і деталізація запитань буде залежати від мети обстеження, особливостей особистості дитини (віку, зовнішніх умов, рівня розумового розвитку та ін.), а також від інших обставин, які можуть виявитися під час розмови. Бесіди можуть проводитись за такою тематикою: причини та характер проблем дитини, її переконання, звички, невідповідність рівня домагань власним можливостям, неправильний вибір тактики поведінки; обговорення обставин життя дитини, стосунки між членами родини, методи виховного впливу, розвиток дитини (чи були відхилення у фізичному розвитку; які та як вплинули на психологічний стан дитини?), інтереси родини, характеристика членів родини; ставлення до школи, стосунки з однокласними, статус у класі, успіхи або неуспіхи у навчанні, стосунки з учителями, обговорення шкільних конфліктних ситуацій, ставлення до навчальних предметів; сприйняття себе, самооцінка, мрії і бажання, ціннісні орієнтації, образи для наслідування, характерні особливості; стан здоров'я, хронічні захворювання самої дитини та оточення; відчуття провини, страху, важковирішувані проблеми.

Бесіда є одним із основних інструментів при діагностиці особистості дитини. За допомогою бесіди можна також дослідити ставлення дитини до навчання. При цьому доцільно використовувати такі питання: Чи подобається тобі ходити до школи? Як ти навчаєшся? Чи задоволений ти своїм становищем у класі? Чи є в тебе улюблені уроки в школі? Чому вони тобі подобаються? Чи

є в тебе уроки в школі, які ти не любиш? Чому вони тобі не подобаються? Чи є в тебе спеціальне місце для навчання, для підготовки домашнього завдання вдома? Ким би ти хотів стати, коли виростеш?

Другий етап – **діагностичне обстеження**. Вона передбачає дослідження особистісних рис дитини трудових мігрантів, соціальної дезадаптації та чинників соціального середовища, що зумовлюють формування девіантної поведінки й заважають соціальній адаптації.

Практичний психолог М. В. Самарська у процесі діагностичного обстеження дітей трудових мігрантів рекомендує використовувати комплекс методів й методик [[1], с.10-14]. Зокрема, спостереження за поведінкою дитини та фіксація отриманих результатів за допомогою методики «Карта спостережень Д. Стотта» [[2]], тестування – методика «Дитячий опитувальник неврозів (ДОН)» [[3]], проєктивні методики – «КМС», «Мій клас» [[4]], «Самооцінка» [[5]], вивчення шкільної документації (класні журнали), опитування дітей.

Спостереження використовується з метою дослідження проявів депресивних станів, соціальної дезадаптації у школярів – дітей трудових мігрантів. При цьому М. В. Самарська звертає увагу на такі ознаки: частота зміни настрою, наявність соматичних захворювань, порушення апетиту, порушення сну, різкі зміни фізичної активності дитини, навчання не рівномірне, а ривками тощо [[6], с.11].

За допомогою *методики «Карта спостережень Д. Стотта»* можна виявити 16 синдромів: недовіра до нових людей, речей, ситуацій; депресія; відхід у себе; тривожність стосовно дорослого; ворожість стосовно дорослого; тривога стосовно дітей; недолік соціальної нормативності (асоціальність); ворожість до дітей; невгамовність; емоційна напруга; невротичні симптоми; несприятливі умови середовища; сексуальний розвиток; розумова відсталість; хвороби й органічні порушення; фізичні дефекти.

[1] Самарська М. В. Профілактика та корекція депресивних станів дітей трудових мігрантів (методичний посібник) [Електронний ресурс] / Марія Василівна Самарська // Освіта.ua. Середня освіта. Форум «Урок». Психологія. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/14045

[2] Школьная дезадаптация. Карта наблюдений Д. Стотта // Рабочая книга школьного психолога / [Под ред. И. В. Дубровиной]. – М. : Просвещение, 1991. – С. 168-178.

[3] Седнёв В. В. Детский опросник невротиков («ДОН») / В. В. Седнёв, З. Г. Збарский, А. К. Бурцев. – Донецк, 1997. – 15 с.

[4] Белиускайте Р. Ф. Рисуночные пробы как средство диагностики развития личности ребёнка / Р. Ф. Белиускайте // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога : сб. научн. бр. / [Под ред. И. В. Дубровиной]. – М. : АПИ СССР, 1987. – С. 67-80.

[5] Якобсон С. Г. Образ себя и моральное поведение дошкольников / С. Г. Якобсон, Г. И. Морева // Вопросы психологии. – М., 1989. – № 6. – С. 34-41.

[6] Самарська М. В. Профілактика та корекція депресивних станів дітей трудових мігрантів (методичний посібник) [Електронний ресурс] / Марія Василівна Самарська // Освіта.ua. Середня освіта. Форум «Урок». Психологія. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/14045

Методика «Дитячий опитувальник невротів (ДОН)» дозволяє дослідити учнів за шістьма основними шкалами прояву невротичних розладів: депресії, астенії, порушень поведінки, вегетативних розладів, порушень сну, тривоги.

Мета проєктивної *методики «Кінетичний малюнок родини»* – виявити особливості сприйняття й переживання дитиною внутрішньо сімейних відносин на основі таких симптомокомплексів: сприятлива сімейна ситуація; тривожність; конфліктність; почуття неповноцінності в сімейній ситуації; ворожість у сімейній ситуації. Завдання *методики «Мій клас»* збігаються із завданнями попередньої методики з тією різницею, що в цьому разі оцінюється ситуація в класі.

Для визначення рівнів успішності в навчанні дітей трудових мігрантів доцільно використовувати шкільну документацію, а саме класні журнали.

Крім того, доповнити загальне уявлення про психоемоційний стан дитини та ризик її дезадаптації може *опитування дитини* за такими питаннями: Чи хочеш ти ходити до школи? Ти часто хворієш? Чи любиш ти спати «калачиком»? Чи любиш ти гучні ігри з дітьми? Тобі подобається, як до тебе ставляться вдома? Тобі подобається твоя зовнішність? Чи часто в тебе буває поганий настрій? Чи добре ти спиш? Чи гарний у тебе апетит? Чи часто ти втомлюєшся? Чи часто в тебе бувають які-небудь болі? Чи часто ти плачеш? Ти щаслива людина?

ДТМ часто мають труднощі у формулюванні своїх думок і почуттів, однак можуть розповісти психологу про конфлікти з учителем, однокласниками, про свої страхи, а наслідки цих явищ можуть відобразитися у їхній поведінці [[1]]. Оскільки ініціатива психологічної корекції походить від учителів або опікунів, необхідно перед початком психокорекційної роботи розпитати дитину та з'ясувати її ставлення до її проблеми: «Кажуть, що ти занадто часто б'єшся, чи не хотів би ти спілкуватися з однолітками по-іншому?», «Здається, ти трішки боїшся ходити до школи, може, тобі буде приємніше, якщо ми зробимо так, що ти зможеш охоче ходити до школи?» тощо.

[1] Хлюпін В. Робота з дітьми мігрантів в школі / В. Хлюпін // Соціальна педагогіка: Діловий журнал для соціальних робітників і педагогів. – 2009. – № 1. – С. 71-76.

При дослідженні загально психологічних особливостей учнів потрібно, перш за все, звертати увагу на рівень інтелектуальної зрілості, особливості уваги та працездатності, на наявність шкільної тривожності. Діагностування здійснюється шляхом застосування різних методик, серед яких: «Особистісна шкала прояву тривоги» (шкала Дж. Тейлора), Методика дослідження пам'яті «Мимовільне запам'ятовування», Методика «Визначення концентрації уваги», Методика дослідження мислення «Визначення суттєвих ознак», Методика дослідження уяви «Наскільки багата ваша уява», Методика діагностики «перешкод» у встановленні емоційних контактів (за В. В. Бойко), Методика дослідження «сили волі», Методика Еріка Берна «Чи рішучі ви?», Методика виявлення типологічних особливостей особистості (за К. Г. Юнгом), Методика дослідження особистості у діяльності та спілкуванні.

На практиці другий етап майже завжди проводиться одночасно з першим – бесідою. Рекомендується починати бесіду з нескладних тестових завдань, у тих випадках, коли встановлення контакту з дитиною може бути ускладненим. У будь-якому випадку, бесіда відбувається більш довірчо і невимушено, коли вона розпочинається із обговорення результатів проведених методик. Саме тому соціальний педагог ще до початку бесіди повинен скласти перелік методик, які збирається використовувати, виходячи з інформації, отриманої на підготовчому етапі. Важливо продумати послідовність проведення методик: від нейтральних до особистісно значущих; від легких до складних.

Також необхідно враховувати час проведення бесід та методик: для підлітків – від 60 до 90 хвилин, для дітей молодшого віку – від 35 до 50 хвилин.

Особливу увагу слід звернути на те, що саме на цьому етапі до роботи може бути залучений психолог, а надто, якщо соціальний педагог не має фахової освіти і не в змозі правильно підібрати методики. Саме з цього етапу розпочинається спільна робота соціального педагога і психолога.

Третій етап – **аналіз результатів**. На основі отриманих даних діагностичного обстеження соціальний педагог разом із психологом встановлює наявність акцентуації характеру у підлітка, тип важковиховуваності чи інші причини девіантної поведінки підлітка.

Четвертий етап – **перевірка правильності результатів** та їхня відповідність поведінковим проявам дитини. На цьому етапі соціальний педагог спостерігає за поведінкою дитини під час уроків та перерв, збирає необхідні дані про дитину від значущих для неї людей, її найближчого соціального оточення, з'ясовує особливості соціальних ситуацій під час розвитку дитини (в сім'ї, школі), відповідність уявлень дитини реальним відносинам у найбільш значущих сферах її життєдіяльності. При потребі можна повторити перший та другий етапи для уточнення нез'ясованих питань або проведення додаткових діагностичних обстежень.

П'ятий етап – **остаточне уточнення результатів, планування і розробка корекційної роботи**. З цього етапу починається корекція особистісних рис, які зумовлюють девіантну поведінку чи дезадаптацію ДТМ, відбувається набуття навичок дитиною подолання проблем, формування позитивної соціальної поведінки, корекція негативного впливу соціального оточення, створюються умови для самореалізації дитини [11].

На думку психологів, це найважчий етап роботи, що пояснюється не тільки складністю самої проблеми виправлення дисгармонійного розвитку особистості, а й багатьма іншими факторами, які впливають на особистість дитини ззовні. Тому необхідно максимально задіяти у роботу всіх учасників виховного процесу, а при змозі – і членів родини дитини, адже діти трудових мігрантів дуже часто зазнають багатьох негативних переживань через неможливість задоволення своїх базових соціальних потреб. Тому вони потребують соціально-психологічної підтримки і психокорекційної допомоги.

Для розв'язання будь-якої проблеми психолог повинен намітити собі як мінімум 3-4 різні шляхи та ознайомити з ними дитину. Наприклад: «Що було б тобі приємніше та цікавіше: слухати історії чи займатися у групі дітей? Писати твори чи малювати картини, а може, погратися у різні ігри?». Такі прийоми налаштовують дитину на співпрацю з психологом та дають змогу працювати найбільш ефективно, використовуючи позитивне емоційне ставлення дитини до визначеного виду роботи.

Таку допомогу повинні надавати насамперед ті люди, які за своїм службовим обов'язком відповідають за їхній розвиток та виховання: вчителі, практичні психологи та соціальні педагоги. Таких дітей слід передусім оточити турботою та увагою. Варто розуміти, що навіть якщо вони дуже добре навчаються та гарно поведуться, їхня психіка все одно травмована і постійно зазнає перенапруження. Тому будь-яке необережне зауваження, нетактовне звернення вчителя, навіть жалість і співчуття оточення можуть неадекватно сприйматися ними, часто викликаючи непередбачувані наслідки.

[1] Комісарова Т. Соціально-педагогічний патронаж дітей «групи ризику» / Т. Комісарова // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12(24). – С. 41-49.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ. А. Колесник [[1]] окреслює такі *завдання психокорекційної роботи з дітьми трудових мігрантів*:

1. *Навчання підлітка «розпізнавати» небезпечні для нього ситуації*, тобто такі, що адресовані до його найбільш вразливого місця – «точки найменшого опору». Досвід психотерапевтичної роботи показує, що невміння підлітка уникати несприятливих ситуацій відіграє не меншу роль у виникненні адиктивної поведінки, ніж невміння їх вирішувати. Тому зусилля психолога, який проводить психокорекційну роботу, повинні бути спрямовані на підвищення здатності підлітка до розпізнавання і попередження виникнення таких ситуацій, що здійснюється завдяки аутогенному тренуванню, яке можна використовувати з метою усунення реакції страху чи невпевненості в собі або надлишкової напруженості вихованців. В ході тренінгової сесії важливо обговорювати те, як кожен учасник буде вирішувати складні ситуації, що виникають у реальному житті. Складні ситуації можуть стосуватися вживання алкоголю й наркотиків або бути дуже специфічними (наприклад, конфлікт у школі, в сім'ї). Також тренінги можуть мати й інше спрямування (підвищення самооцінки, релаксація тощо). Окремі тренінгові вправи нами наведено у додатку З.1.

2. *Формування у підлітка здатності «об'єктивізувати» небезпечні для себе ситуації*, тобто зуміти підійти до них нібито зі сторони, поглянути на те, що відбувається, так, ніби це відбувається з кимсь іншим. У ході виконання цього завдання у підлітка формуються навички аналізу ситуації, уміння віднайти в ній головне і другорядне. Оскільки під час рольових ігор підлітки поведуться так, як вони звикли і як вміють, на очах у групи відбувається активізація негативного досвіду розв'язання складних ситуацій, що надає змогу членам групи вчитися на помилках і невдачах минулого.

[1] Колесник А. Організація психокорекційної роботи з дітьми трудових мігрантів / А. Колесник // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12 (24). – С. 14-17.

Розігрування рольових ситуацій з метою активного моделювання майбутньої поведінки також вважається ефективним засобом набування необхідних навичок соціально адаптивної поведінки. Умови організації рольової гри досить прості. Кількість учасників гри може бути меншою за число учасників групи. Найпростіше організувати гру з двома – трьома учасниками. Інші члени групи залишаються «глядачами, що співпереживають». Потім їм пропонується висловлювати свої думки про поведінку «акторів». Розігруються такі ситуації, як «Співбесіда з класним керівником», «На прийомі у психолога», «Зустріч із товаришами», «Розмова з молодшим братом» та ін. У тих випадках, коли вдається перебороти скутість учасників, якщо їм притаманне емоційне блокування, виявляється несподівано великий обсяг інформації, відкрито проявляються їхні щирі емоційні реакції, плани на майбутнє, ставлення до власної життєвої ситуації. На їхній основі керівникові-психологові доцільно разом з іншими учасниками спробувати скласти прогноз для кожного члена групи й обговорити його разом з іншими учасниками.

3. *Розширення діапазону можливих варіантів поведінки підлітків у складних для них ситуаціях.*

Практичний психолог М. В. Самарська [[1]] наголошує, що важливим завданням психокорекційної роботи з дітьми трудових мігрантів має бути *попередження та корекції депресивних станів*. З цією метою дослідниця пропонує використовувати такі методи, як: бесіда – подолання ситуації, що травмує, музикотерапія (підбирати музику до свого стану, а потім замінити на більш веселу, котра приведе до зміни настрою), зоотерапія (спілкування зі свійськими тваринами: кішка, папуга та ін.), аутогенне тренування, проєктивне малювання (запропонувати намалювати свій настрій, свій страх та ін.), ігрова терапія (окремі вправи нами наведено у дод. 3.2).

А. Колесник вказує, що для *психокорекції важковихованості* у дітей і підлітків доцільно застосовувати групову недирективну терапію [[2]]. У її межах для аналізу причин дезадаптації дитини, зловживання нею алкоголем або наркотиками, виникнення непростой життєвої ситуації, що склалася, проводяться дискусії на такі теми: «Моє ставлення до педагогів», «Чому людина стає наркоманом», «Впевнено скажу – Ні!», «Я дивлюсь на світ без призми сигаретного диму», «Моя душа – це храм, а не купа цегли», «Алкоголь і наркотики», «Кримінальна відповідальність за поширювання

наркотиків», «Що буде зі мною через 10 років», «Наркозалежність як хвороба» та ін.

[1] Самарська М. В. Профілактика та корекція депресивних станів дітей трудових мігрантів (методичний посібник) [Електронний ресурс] / Марія Василівна Самарська // Освіта.ua. Середня освіта. Форум «Урок». Психологія. – Режим доступу : http://osvita.ua/school/lessons_summary/psychology/14045

[2] Колесник А. Організація психокорекційної роботи з дітьми трудових мігрантів / А. Колесник // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12 (24). – С. 14-17.

Слід пам'ятати, що девіантна поведінка у дітей мігрантів не є стійким утворенням. Тому комплексні корекційні програми («Формування позитивного ставлення до педагогів», «Налагодження взаємостосунків у сім'ї», «Застосування напрямів арт-терапії як засобу корекції поведінки школяра») повинні сприяти підвищенню рівня психічного розвитку підлітків, особливо у сфері індивідуальних якостей.

Діти трудових мігрантів дуже часто відчують *проблеми і труднощі у навчанні*. Здебільшого це пов'язано з особливостями ситуації їхнього розвитку, через яку виникає синдром дитячої гіперактивності, когнітивний дефіцит, невротичні прояви тощо. У такому випадку дітям необхідні спеціальні психокорекційні заходи, визначені специфікою дитячого віку.

Т. Комісарова наголошує, що діяльність соціального педагога повинна також спрямовуватися на *профілактику і корекцію когнітивних розладів та емоційно-особистісних порушень* дітей трудових мігрантів. При цьому, на думку дослідниці, психолого-педагогічні засоби дають особливий ефект, якщо застосовуються у формі сполученого сугестивного та когнітивного впливів [[1]]. Такий вплив може застосовуватися як у вигляді прямого навіювання, так і вправ, а також традиційних засобів виховання, адекватних віку підлітків, з корекційними вправами, що відповідають індивідуально-типовим особливостям цієї вікової групи.

А. Колесник також зазначає, що для дітей трудових мігрантів характерне поняття «*психологічного сирітства*» [[2]]. Незалежно від того, в якому віці дитину покидають батьки, це, безумовно, позначається на її сприйнятті світу і психологічному здоров'ї. Саме тому важливо *надати дітям знання про сім'ю*: поняття сім'ї, функції сім'ї, цілі та цінності сім'ї, права та обов'язки членів сім'ї; сформувані в них цінність створення сім'ї, цінність кохання та

поваги один до одного, взаємопідтримки та взаєморозуміння. Ці та інші завдання може виконати така форма активного навчання як тренінг. Тематика тренінгів – найрізноманітніша, наприклад «Мої стосунки з батьками», «Я і мої друзі», «Моє ставлення до батьків», «Я не ховаюсь від навколишнього світу». Тренінг має бути спрямований на корекцію особистісних особливостей та емоційного стану дітей трудових мігрантів; на формування у них навичок самоусвідомлення, позитивного самосприйняття, а також сприйняття свого життя та життя інших людей як цінності; на розвиток толерантності та уміння висловлювати свою власну думку.

[1] Комісарова Т. Соціально-педагогічний патронаж дітей «групи ризику» / Т. Комісарова // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12(24). – С. 41-49.

[2] Колесник А. Корекційна тренінгова програма по роботі з дітьми трудових мігрантів / А. Колесник // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 11(23).– С. 4-6.

У ході проведення психокорекційних заходів необхідно постійно *спостерігати за емоційним станом дитини*. Бажано, щоб усе, що робить дитина, сприймалося нею як цікава гра. Якщо будь-яка дія психолога натрапляє на протидію дитини або викликає у неї негативні емоції (нудьгу, роздратування, гнів, почуття провини) – це помилка психолога. У такій ситуації слід негайно припинити дії або висловлювання, сказати дитині про її почуття, підтвердити їхню «нормальність», почати інші, успішніші дії. Слід пам'ятати, що у мовленні психолога, особливо коли ми працюємо з молодшими школярами, неприпустимі слова «ти повинен», «ти не можеш», «це потрібно», замість цього бажано вживати вислови: «давай спробуємо», «зробимо, якщо хочеш», «ти можеш навчитися цього» тощо.

Після успішного завершення роботи дитину слід попередити, що те, що її непокоїло (дратівливість, страх тощо), може виникнути ще кілька разів, а вже потім зникнути зовсім. Дитині потрібно сказати, що виникнення небажаних станів обов'язково нагадує їй про минулі заняття, і вона знатиме, що робити. Бажано домовитися про подальші зустрічі з дитиною та проводити динамічне спостереження за нею. У випадку виникнення нових проблем або посилення тих, які були, бажано якомога раніше знову розпочати психокорекцію, використовуючи ті самі кроки.

А. Колесник наголошує, що попри єдність цілей та завдань психокорекційних заходів, форми та методи їх і вимагають різного рівня підготовки психолога [1]. Тому проводити той чи інший вид психокорекції може лише

той психолог, який має відповідну підготовку. До початку групових занять психолог на основі попередньої індивідуальної роботи з кожним учнем формує групу. Кількість учасників – від чотирьох до шести дітей обох статей. Обов'язкова умова участі в групі – добровільність. Заняття проводяться, як правило, один-два рази на тиждень. Тривалість курсу залежить від програми. В середньому курс має бути розрахований на 12-15 занять.

[1] Колесник А. Організація психокорекційної роботи з дітьми трудових мігрантів / А. Колесник // Соціальний педагог. Шкільний світ. – 2008. – № 12 (24). – С. 14-17.

Програму психокорекційних занять пише психолог спеціально для кожної групи, враховуючи індивідуальні характеристики учасників, особливості міжособистісної взаємодії та їхні проблеми. Після проходження курсу психокорекції передбачається підтримувальна терапія, щомісячні зустрічі групи в тому ж складі для розв'язання проблем, які накопичилися, та дальшої роботи над собою. При потребі та за бажанням діти можуть проходити повторні курси психокорекційних занять, але вже за іншою програмою та з іншою групою. Звичайно, буде найкраще, якщо діти зберігатимуть постійний зв'язок з психологом, доки їхні батьки повернуться на постійне проживання.

ФОРМИ І МЕТОДИ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ. З усього можливого арсеналу психокорекційних заходів бажано якомога ширше використовувати методи групової та індивідуальної терапії, малювання, вигадкування та показ казкових історій (які виражають сутність та розв'язування проблеми в метафоричній формі).

Як один із засобів корекції емоційних відхилень, страхів, рухових та мозкових розладів, відхилень у поведінці використовується *музикотерапія*. Музика є невід'ємною частиною профілактики та корекції негативних наслідків стресу. Застосування музикотерапії передбачає широкий діапазон психотерапевтичних показань: для антисоціальної дитини сприйняття музики і музикування пов'язані з розвитком самодисципліни; скутій дитині музичне самовираження під час сеансу музичної терапії може давати відчуття творчої свободи; для песимістичної дитини – це може бути доказом її можливостей; для замкнутої дитини – стати одним із етапів на шляху до встановлення вербального контакту; для агресивної дитини – дати вихід її деструктивним тенденціям [1].

Серед композиторів, твори яких рекомендуються для музикотерапії, можна назвати Л. Бетховена, К. Глюка, А. Дворжака, Ж. Массне, Я. Сибеліуса, С. Рахманінова, Ф. Шопена, Д. Шостаковича, Р. Шумана,

П. Чайковського [2]. До *заспокійливих мелодій* можна, наприклад, віднести такі їхні твори як: І. С. Бах «Прелюдія №1» – 2 хв.; І. С. Бах «Прелюдія №8» – 4,5 хв.; І. С. Бах «Хор» – 3,5 хв.; Ф. Шопен «Прелюдія №4» – 2хв. 5 с.; Ф. Шопен «Прелюдія №13» – 4 хв. 35 с.; Ф. Шопен «Прелюдія №15» – 1хв. 10 с.

[1] Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании : учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. Н. Комиссарова, Т. А. Добровольская. – М. : Изд. центр «Академия», 2001. – 248 с.

[2] Проснись и пой! / Автор-составитель : Светлана Алексеевна Ловягина . – Липецк : МУ «Информационно-методический центр г. Липецка», 2006. – 40 с.

Серед *мобілізуючих мелодій* найчастіше використовують «Мелодію» К. Глюка (4хв. 5 с.), «Прелюдію №17» Ф. Шопена (3 хв. 45 с.), «Мить» М. Таривердієва (1хв. 10 с.).

У додатку 3.3 нами представлено приклад релаксаційного комплексу з елементами музикотерапії «Сонячний дощик», який може бути використаний для нормалізації емоційного стану дітей трудових мігрантів.

Для роботи з дітьми також може бути використана *психологічна казка*. Серед різних психотехнік, що застосовуються у психокорекційній роботі, казка використовується нечасто. Хоча саме казкові метафори дозволяють дітям вийти з егостану і дати волю своєму внутрішньому «Я» [1]. Психологам варто зосередитися на психологічному аналізі казок і можливостях казки як діагностичного, психокорекційного і психотерапевтичного інструменту для роботи з дітьми та підлітками. Приклади таких казок нами наведено у дод. 3.4.

Ще одним ефективним напрямом арттерапії є *аромотерапія*. Аромотерапія – це вплив ароматів на психічний і фізичний стан людини. Її використовують під час тренінгових занять, поєднують з музикотерапією та іншими видами психологічної реабілітації. Найбільш поширеними для використання є ефірні олії. Ефірні олії впливають на емоції людини. Кожній ефірній олії властива певна дія. Наприклад, аромат апельсина, знайомий з дитинства, несе із собою не тільки приємні спогади, але й підвищує оптимізм, віру у свої сили; герань – відновлює віру в себе після неприємного спілкування або невеликої втрати, усуває механізми саморуйнування; м'ята – усуває почуття тривожності, напруги, допомагає перемагати хвороби; троянда – перетворить енергію

озлоблення, розчарування в енергію самовдосконалення, допомагає об'єктивно оцінювати проблеми; сосна – сприяє оновленню сил після важкого емоційного удару, розвиває оптимізм [[2]].

[1] Психокоррекционная и развивающая работа с детьми : учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / И. В. Дубровина, А. Д. Андреева, Е. Е. Данилова, Т. В. Вохмянина ; Под ред. И. В. Дубровиной. – М. : Изд. центр «Академия», 1998. – 160 с.

[2] Ароматы в нашей жизни [Электронный ресурс] // Центр психологического консультирования семьи «ТАНДЕМ». – Режим доступа : <http://tandem-psy.ru/?p=211>

Аромати застосовують при: перевтомі (апельсин, бергамот, герань, ялина, лимон, лаванда, м'ята, троянда); депресивних станах (кориця, лаванда, ялиця, троянда, шавлія); дратівливості (аніс, ялина, кипарис, мандарин, меліса, яловець) [[1]]. *Вибирати ароматичні композиції потрібно, виходячи з:* віку і статі дитини; статури; темпераменту.

ВИСНОВОК. Від'їзд батьків на заробітки по-різному впливає на дітей, але найчастіше – негативно. Це пов'язано із тим, що батьки, які їдуть за кордон, щоб забезпечити майбутнє своїх дітей, не спроможні контролювати їхнє сьогодення. Отже, необхідна своєчасна допомога кожній дитині у вирішенні її життєвих проблем, педагогічна підтримка у розвитку дитячої індивідуальності. Це сприятиме успішному розвитку дитини, вибору шляху особистого самоствердження і самореалізації. А працюючи з підлітком, батьки якого за кордоном, потрібно пам'ятати, що головне у стосунках із ним – це взаємна повага і довіра. Те, що він розповідає, повинно лишатися конфіденційним. Його проблеми можна обговорити з учителем або родичами тільки на прохання і за згоди підлітка. Втрата довіри є великою психологічною травмою і може призвести до непередбачуваних наслідків.

[1] Бруд В. С. Душистая аптека. Тайны ароматерапии / В. С. Бруд, И. Конопацкая ; Пер. с польского С. Дьяченко. – М. : ГИТИС, 1996. – 152 с.

Питання для самоконтролю

Що таке «криза значущих відносин» та які її причини у дітей трудових мігрантів?

Що характеризує особистість та поведінку дитини, батьки якої трудові мігранти?

Які чинники зумовлюють специфіку психосоціальної допомоги дітям трудових мігрантів?

Яким чином соціально-педагогічних патронаж може посприяти відновленню душевної рівноваги у дітей трудових мігрантів?

Які завдання повинен вирішити соціальний педагог, організовуючи психокорекційну роботу з дітьми трудових мігрантів?

Вкажіть переваги окремих форм і методів психосоціальної допомоги у роботі з дітьми трудових мігрантів.

Література для поглибленого вивчення питання

Гевчук Н. С. Соціально-психологічні проблеми виховання дітей трудових мігрантів / Н. С. Гевчук // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Випуск XI / [За ред. Л. П. Мельник, В. І. Співака]. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 266 с. – (Серія «Соціально-педагогічна»).

Гевчук Н. С. Модель діяльності психологічної служби загальноосвітнього навчального закладу по роботі з дітьми трудових мігрантів / Н. С. Гевчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. – Випуск 12. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – С.51-59. – (Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка).

Гурьева В. А. Психогенные расстройства у детей и подростков / В. А. Гурьева. – М. : КРОН – ПРЕСС, 1996. – 208 с.

Захаров А. И. Детские неврозы: Психологическая помощь родителей детям / А. И. Захаров. – СПб. : Респекс, 1995. – 191 с.

Ковчук Н. И. Депрессия у детей и подростков / Н. И. Ковчук, А. А. Северный. – М. : Шк. пресс., 1999. – 80 с.

Організація соціально-психологічної допомоги дітям, батьки яких перебувають за кордоном : Методичний посібник для психологів, соціальних педагогів, педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів. – Хотин, 2005. – 56 с.

Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посібник / [за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка]. – К. : ФОП «Купріянова», 2007. – 240 с.

Проблеми дітей трудових мігрантів: аналіз ситуації / Ю. М. Галустян, І. А. Шваб, Т. О. Дорошок [та ін.] / [за заг. ред. К. Б. Шевченко]. – К., 2006. – 64 с.

Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова, Т. Г. Веретено, Т. О. Дорошок [та ін.] / [за заг. ред. К. Б. Левченко]. – Х. : Чальцев, 2008. – 384 с.